

Jelena Bieżan

Геноцид у американсько-російському компаративному дискурсі (В. Стайрон "Вибір Софі", А.Кузнецов "Бабин Яр")

Polilog. Studia Neofilologiczne nr 4, 183-193

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

**ГЕНОЦИД У АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ
КОМПАРАТИВНОМУ ДИСКУРСІ
(В. СТАЙРОН *ВИБІР СОФІ*, А. КУЗНЕЦОВ *БАБИН ЯР*)**

Olena Bieżan

*Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова
Одеса, Україна
a.bezhan@mail.ru*

Ключові слова: *Голокост, війна, фашизм, расизм, концентраційний табір*

Голокост став тим історичним, соціально-політичним та загальнолюдським явищем, що сколихнуло світ і позначилося у літературі однією з найтрагічніших тем ХХ століття. Виокремлюючи вектори освоєння теми Голокосту у літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століть та підтримуючи думку тих, хто вважає, що «порівняльне літературознавство сьогодні кардинально перебудовує внутрішню свою структуру, переосмислює власні методи й цілі, чутливо відгукується на виклики часу» [Будний 2008: 8], ми зробили спробу розглянути твори російського письменника А. Кузнецова та американського В. Стайрона у контексті сучасних компаративних зіставлень.

Голокост у компаративному фреймі. Компаративістика у її сучасному статусі переважно орієнтується на порівняльну типологію. Але, аналізуючи досвід американських шкіл у галузі компаративних зіставлень, науковець Д.С. Наливайко доводить, що найбільш прийнятними зараз виявляються порівняння: а) літературних рухів (напрямів); б) літературних тем; в) літературних форм (жанрів); г) літературних відносин [Наливайко 2006: 66]. До базових чинників, що «конституують відповідності й спільності розвитку національних літератур», дослідник відносить чинники «суспільно-історичні й культурно-історичні, якими інтенціюються літературно-типологічні збіги, зокрема на рівні жанрів та стилів, а також збіги психологічно-типологічні, у яких проявляється активна роль творчої особистості у сфері міжнаціональних літературних зносин» [Наливайко 2006: 67].

На прикладі проблеми Голокосту, що осмислюється письменниками російськими й американськими, ми намагалися прослідкували, підходи до осмис-

лення Катастрофи, які за нашим висновком – суттєво різняться, і це пояснюється низкою причин. Так, дослідник І.В. Лімборський зазначає, що вже традиційна для компаративістів проблема «„чужого” досвіду в межах „своєї” національної культури» [Лімборський 2011: 72] зараз набуває особливої актуальності у перекладознавстві. Дослідниця Т.Г. Свєрбілова побачила кардинальні зміни у сприйнятті дихотомії «своє – чуже»: якщо раніше «чуже» було просто *екзотичним*, то тепер «бінарні стосунки між „Я” та „Іншим” поступово замінюються на стосунки діалогу» [Свєрбілова 2011: 187]. Отже, починаючи аналіз творів російських і американських авторів, які писали про війну, тоталітаризм і Голокост, ми зобов'язані пам'ятати про проблеми, що існують сьогодні в сприйнятті «чужого» і вже відзначені компаративістами. Розуміючи, що трагедія Голокосту особливо гострою і апокаліптичною виявиться у романі А. Кузнецова *Бабин Яр* як представника нації, яка безпосередньо пізнала жах тотального знищення, маємо усвідомити, що у творі В. Стайрона вона буде виглядати дещо «екзотичною» і цьому є своє пояснення. Протягом століть європейцями нав'язувалася «модель Сходу, яка фактично перетворилася на „екзотизацію” чужої культури, що була проінтерпретована як „інша” на рівні примітивних стереотипів» [Лімборський 2011: 72], – пише І.В. Лімборський. Ось цей імагологічний акцент проблеми (образ-імідж-стереотип), що провокує Захід на сприйняття всього, що відбувається у східноєвропейських країнах, у дещо зниженому варіанті, дивує і у підході американських письменників до Голокосту.

Як зазначалося, для американських письменників ця проблема пов'язується з фактором маловідомих американцям трагічних подій Другої світової війни та їх замовчуванням. Розмірковуючи над цим, В. Стайрон у своєму романі «Вибір Софі» (1979) через свого автобіографічного героя Стінго каже, що замовчування болісних тем ХХ століття можна зрозуміти й пояснити високим рівнем трагедій цього періоду. Уже тому, стверджує він, «мовчання – це найкраще вирішення питання» [Steiner 1982: 237]. Приблизно такого ж висновку дотримується і французький філософ Т. Адорно (Т. Adorno): «після Освенціму, – зазначає він, – взагалі неможлива будь-яка інша поезія» [*Література США* 1983: 45]. На нашу думку, наведені висловлення є не безпідставними, але ХХ і особливо ХХІ століття продемонструвало й інше – нігілістичне, безпам'ятне ставлення до трагічних сторінок війни і фашизму. Сьогодні болісне відчуття викликають як спроби зробити трагедію єврейського народу якоюсь новою «родзинкою» твору, покликаного задовольнити масового читача; так і навмисно знижене потрактування Катастрофи, що передбачає полегшене ставлення автора до трагічного минулого.

Зовсім протилежну картину спостерігаємо у романі А. Кузнецова *Бабин Яр* (1967). Скоріш за все, від того, що події Другої світової війни увійшли у життя росіян і українців страшним боєм війни Вітчизняної, мотив Голокосту і масового знищення людей всіх національностей став однією із найважливіших складових теми тоталітарних режимів. Можна стверджувати і те, що у творі А. Кузнецова знищення єврейського населення за ознакою національної приналежності стає страшним явищем у низці загальних антигуманних злочинів. Характерним є те, що перша ж спроба розібратися у цьому явищі, зроблена автором у радянській літературі, поставила поряд ідеологію фашизму і сталінізму.

У 60. роки А. Кузнецов вважався прогресивним літератором, одним із засновників «реалістичної сповідальної прози». Найголовнішим випробуванням у житті А. Кузнецова стала окупація Києва у вересні 1941 року, коли дванадцятирічному хлопцеві разом з матір'ю не вдалося евакуюватися. Два роки вони перебували в окупованому місті поруч із Бабиным Яром, трагедію якого і занотував юнак.

Про історію написання та публікації роману розповідав він сам та його критики. Так, з твору дізнаємося: «Перший варіант... був написаний, коли мені було 14 років. До товстого саморобного зошита... записав усе, що бачив, чув і знав про Бабин Яр» [Кузнецов 2009 : 14]. Рішення оприлюднити написане прийшло в 60. роки – у час, коли в літературі панувала доба «безкрайнього оптимізму», в якій, тим не менш, знайшлося місце державному антисемітизмові. Пізніше А. Кузнецов зізнавався: «Я намагався писати звичайний роман за методом соціалістичного реалізму... але тоді „правда життя” перетворювалася на „правду художню”». На радіо «Свобода», коментуючи свій задум і його відтворення у першому виданні, А. Кузнецов наголошував: він хотів написати «роман антитоталітарний», а у журнальному варіанті друкувався твір «лише антифашистський» [Васильєва 2001].

Роман-документ, як визначив жанр *Бабиного Яру* сам письменник, був однією з перших спроб зіставлення ідеології фашизму з ідеологією сталінізму. У цьому контексті словосполучення «Бабин Яр» сприймалося загальним символом зневажання людини – явища, яке породжує і може надалі породжувати геноцид. Ця, визначена нами соціально-філософська доктрина твору, зближує «Бабин Яр» з видатним романом В. Гроссмана «Життя та доля». Зазначимо, що у своєму кінцевому варіанті твір А. Кузнецова став новим словом про війну: «на прикладі київського Бабиного Яру, – писав А.О. Лучников, – показані не тільки гітлерівські звірства, а й трагедія єврейського народу» [Лучников 1999]. До того ж, озвучивши тему «українського Голокосту», письменник на забув сказати й про «міжнародне значення» цього явища: «А скільки тут росіян покладено, українців, а всіх інших націй?» [Кузнецов 2009: 16].

Основоположним та спільним для обох авторів – В. Стайрона та А. Кузнецова – є філософське осмислення війни і Голокосту як тотального конфлікту Зла та Добра. У їх творах ці поняття визначають екзистенцію *травмованої людини* та модель суспільства, надовго враженого катаклізмами ХХ століття. Це підтверджує і вислів Р. Морріса щодо основ світогляду В. Стайрона: «відчуття абсурдності світопорядку та абсолютного трагізму людської долі лягає в основу (його) філософії» [Цихановская 1987: 126].

Аналізуючи філософське підґрунтя «Вибору Софі», численні критики неодноразово вказували на екзистенціальну складову цієї книги (Д. Геллоуей, Дж. Мелен, Р. Морріс, М. Ратнер, Л. Рубін, Е. Херіон-Сарафідіс, Х. Холман, С.Б. Белов, О.С. Мул Ярчик, С. Фінкелстайн, Л.С. Цехановська та ін.). Вони ж дійшли висновку, що таке сприйняття світу визначає собою провідну закономірність пошуків цього письменника – він вивчає природу Зла за тією традицією, витоки якої знаходимо у творах С. Кіркегора, Т. Манна, Ф. Ніцше, Ф.М. Достоєвського. Очевидним є і те, що автора цікавить не тільки природа Зла, а й природа Добра. У цьому контексті сприймається навіть епіграф, що пере-

дує тексту «Вибору Софі»: «я шукатиму ту найважливішу область Душі, де почуття братерства протистоїть Абсолютне Зло» [Styron 1992: 1] (Тут і надалі, переклад наш. – *О.Б.*).

Універсальність філософських підвалин роману «Вибір Софі» В. Стайрона виявляє себе у тому, що проблему фашизму, Освенціма та життя письменник пропускає крізь світосприйняття представників кількох поколінь повоєнної Америки. Завдяки такому авторському ходу, у цьому творі стикаються долі письменника-початківця Стінго; емігрантки Софі Завістовської, що була полонянкою Освенціма; американського єврея – наркозалежного Натана Ландау. Геноцид як трагедія часу показаний письменником з кількох точок зору: ззовні – через протагоніста-наратора Стінго, який є американцем; зсередини – через світосприйняття європейки Софі (жертви) та через хворобливу свідомість єврея Натана, який, не будучи жертвою Голокосту, підсвідомо відносить себе до тих, хто міг би стати жертвою цього злочину.

Провідна думка роману А. Кузнецова – у Другій світовій війні зіткнулися й перетнулися дві гілки сучасного тоталітаризму (гітлерівського та сталінського) – ідеології, спрямованої на світове володарювання. Відстоюючи своє право на таке зближення двох систем, письменник наголошував: «Усе у цій книзі – правда» [Кузнецов 2009: 14]. Підтверджуючи достовірність написаного документальними джерелами, критики письменника теж визначили тип його оповіді як документальне свідцтво: «його хрест – бути свідком <...> Свідком не людського суду, свідком без строку давнини» [Раковский 2006]. Орієнтуючись на документи різного рівня, А. Кузнецов майже навмисно уводить у свій текст ті чи інші факти і подробиці. Наприклад, фрагмент автобіографії: «Я, Кузнецов Анатолій Васильович, автор цієї книги <...> Виріс я у передмісті Києва Куренівці... Раптово, воднодень, Бабин Яр став дуже відомим...» [Кузнецов 2009: 14]. Тут же чітко позначаються й дати: 29 вересня 1941 року – початок розстрілів мирного населення гітлерівцями. Тут же озвучені і авторські намагання довести правду: «ніхто не заперечує, фашисти – варвари, проте Хрещатик висадили у повітря більшовики» [Кузнецов 2009: 62-63].

Підкреслений документалізм викладу призводить до того, що за описом київських реалій, запропонованих письменником, читач може відтворити навіть історичну топографію міста. Ось Києво-Печерська лавра – «ціле історичне місто, обгороджене стінами з бійницями, місто фантастичне: церковні бані, білосніжні будинки, білосніжна дзвіниця, найвища на Русі...» [Кузнецов 2009: 51]. Ось Дарниця – київський робітничий район, значення якого письменник визначає словом «дар» [Кузнецов 2009: 131]. Приблизно таким же чином характеризуються і Пуща-Водиця, кінотеатр «Жовтень», Андріївський узвіз, площа Богдана Хмельницького – загалом, створюється панорама великого міста, доля якого турбує і мучить автора.

Національний колорит американського твору підкріплюється соромом Стінго за рабовласництво Півдня – своєї «малої батьківщини». Це додатково підштовхує його до Софі, яка частину свого життя перебувала у страшному рабовласницькому ярмі ХХ століття. Сама Софі, відчуваючи потяг до Стінго, зізнається: «Польща мала сильний антисемітизм, і це змушує мене так соромитись,

як і тобі, Стінго, коли ти відчуваєш подібне страждання за кольорових людей там, на Півдні» [Styron 1992: 86]. Ця, досить болісна для американців тема, буде варіюватися у романі постійно. Ось Натан Ландау дошкуляє Стінго: «Я тобі дещо скажу, друже мій... Треба вам, білим жителям Півдня, все-таки нести відповідальність за подібне скотство... американці-південці повелися з Боббі Уідом так само варварськи, як вели себе нацисти при Адольфі Гітлері!» [Styron 1992: 74-75]. І хоча герой відповідає із запалом: «Я південець і пишаюся цим», – все одно відчуття провини вкоренилося в ньому досить глибоко. Безперечно, він поділяє думку батька, викладену в одному з листів: «Якщо негр, як частенько кажуть, належить до „нижчої” раси..., то, безумовно, тому, що він поставлений нами, расою панів, у невідганне, безправне становище і, як наслідок, може показати світу потуплене обличчя неповноцінної людини» [Styron 1992: 32]. Про це і мріє написати Стінго, але дуже скоро Натан Ландау скаже йому, що така тема *набридла* всьому світові: «Ти взявся за перо, коли південній традиції приходить кінець» [Styron 1992: 123].

До сказаного Софі і вже процитованого нами додамо ще й авторське резюме В. Стайрона: «...у Польщі та американського Півдня є одна похмура риса подібності, яка – за всієї зовнішньої неможливості – настільки зближує обидві культури, що вони у своєму божевіллі здаються воістину однаковими, і стосується це расової проблеми... Постійна присутність расової проблеми і у Польщі, і на американському Півдні призвела до виникнення водночас жорстокості і страждання, фанатизму і розуміння, ворожості і почуття товариства, експлуатації та жертовності, лютої ненависті та безнадійної любові» [Styron 1992: 269].

Таким чином, американського письменника-південця, на відміну від багатьох європейців, проблема фашизму та антисемітизму, у першу чергу, хвилює як проблема рабовласництва – наруги над правом людини почуватися вільним незалежно від кольору шкіри. Як Освенцім, так і рабовласницький Південь Америки є для В. Стайрона осередком тотального зла, насильства, неволі, яка пригнічує та ображає всіх без винятку. У романі «Вибір Софі» загострюється проблема провини людства, причетного до приниження й знищення як рабів американського Півдня, так і «людей іншої раси» в Європі. Саме тому цілком обгрунтованим можна вважати висновок Дж. Крейна (J.K. Craine), який доводить, що у В. Стайрона «...фактично усі люди виявляються втягненими в боротьбу за свободу... свободу бути тим, ким вони є» [Craine 1984: 45].

Усвідомивши сказане, ми розуміємо, чому для журналіста Стінго – американця, що майже випадково занурюється в історію життя польської полонянки Софі Завістовської, жахи Освенціму стають «точкою зламу» його біографії – ці факти європейської історії довгий час залишалися невідомими та неймовірними для американців. Тепер, дізнавшись про подробиці фашистського плану знищення «людей нижчої раси», він не може жити так, як раніше. Таким чином, тема безпам'ятного ставлення до трагічних сторінок історії людства стає провідною темою у творі В. Стайрона. З цього приводу нагадаємо, що важливим аспектом американської літератури про Голокост і досі залишається проблема «Стайнерівського замовчування Голокосту» (G. Steiner). Так, Стінго (*Вибір Софі*), дізнаючись про історію перебування Софі у концтаборі, виму-

шений погодитися з тим, на чому наполягав Джордж Стайнер. Він каже: «якби Софі вирішила відкрити Натану чи мені моторошні подробиці двадцяти місяців, проведених в Аушвиці, я, певне, був би змушений опустити над ними завісу» [Styron 1992: 236]. Сам Стінго, як і Натан, як і багато інших молодих людей, ще не усвідомили, «чи не страшно тому, хто сам не відчув тих жахів, торкатися їх» [Styron 1992: 236]. Висловившись таким чином, герой, тим не менш, у якусь мить піддає сумніву цю позицію. А от на відміну від нього і від Дж. Стайнера, письменник В. Стайрон вирішує: «однаке не можу повторити у слід за Стайнером, що мовчання – найкраще вирішення питання» [Styron 1992: 237]. Він наполягає на глибокому дослідженні «неосяжного» Освенціму, бо концтабір «залишається непізнаним уособленням зла лише до тих пір, доки ми не спробуємо осягнути його» [Styron 1992: 237]. Одним з наслідків цієї «внутрішньої полеміки» стає фраза, промовлена Стінго: «і все ж таки треба спробувати зрозуміти» [Styron 1992: 237]. Маємо також ствердити, що неодноразові міркування його героя Стінго з приводу підсумків війни та її жахів дають загальне уявлення про позицію самого письменника. Швидше за все, він не хоче, щоб його твір сприймався даниною сьогоднішній моді, коли у гонитві за окупністю тиражу письменник орієнтується на смаки читацької більшості. Свій монолог про необхідність достеменного вивчення трагічних подій європейського Голокосту він завершує словами, схожими на гасло: «І ось я подумав, що принаймні, можна зробити крок до розуміння того, що відбувалося в Аушвиці, спробувавши зрозуміти Софі» [Styron 1992: 237].

Несподіваною і дуже важливою подробицею книги А. Кузнецова – особливо у літературі 60-х – стало наполегливе бажання її автора поєднати документальне свідчення про події конкретного часу з широкими соціально-політичними узагальненнями. Нарисовий матеріал виявився тільки фоном і підґрунтям авторських міркувань про суть тоталітаризму і про війну, що загострює жагу влади будь-якою ціною. Вже цим А. Кузнецов прирікав себе на переслідування, а тим часом, ще у 1929 році англійська газета «Таймс», визначивши багато спільних рис у функціонуванні фашистського та комуністичного режимів, вперше назвала СРСР оплотом тоталітаризму у Східній Європі. Гітлерівська Німеччина середини 30-х років загострила ситуацію і дала новий поштовх до осмислення сутності цього явища. Відчуваючи це, письменник запитував: «Тисячі спеціалістів, добираючи терміни й сперечаючись про них, – тоталітаризм, авторитаризм ... нацизм, фашизм... дають їм пояснення заднім числом ... Однаке вже сама величезна кількість цих „ізмів“... чи не наштовхує на думку про якусь загальну тенденцію?» [Кузнецов 2009: 192]. Осмислюючи цю саму «тенденцію», А. Кузнецов доходить висновку: Росія (СРСР), незважаючи на її досягнення у філософії, літературі та об'явлені пошуки демократії, насправді – «один суцільний концтабір» [Кузнецов 2009: 192]. Щодо «німецького гуманізму» Адольфа Гітлера, з його печами та душогубками, то це – теж суцільний концтабір, тільки більш винахідливий [Кузнецов 2009: 192].

Таке узагальнення змушувало переосмислити провідні концепти людського буття. Якщо, каже письменник, перетворення демократії на систему концтаборів відбувається у XX столітті – «на шостому тисячолітті людської культури», то ні

про який прогрес вже не може бути мови. Таким чином, «епідемія невігластва та жорстокості у світових масштабах», побачена й констатована А. Кузнецовим, надала письменникові право заявити, що і у ХХ столітті можливі «справжнісінькі рабовласництво, геноцид, тотальний терор» [Кузнецов 2009: 193].

Саме це узагальнення письменника надає право дослідникам його творчості вести розмову про те, що А. Кузнецова хвилювали не стільки національні типи тоталітаризму, скільки загальні закономірності його формування. Можна вважати, що наскрізний мотив *Бабиного Яру* набуває загального соціально-політичного значення; він здатний дати характеристику будь-якій суспільно-політичній системі, в якій немає місця таким морально-етичним категоріям, як «добро», «справедливість», «толерантність», «повага до особистості». Як висновок – бодем перейняті питання автора книги: «Чи стало сьогодні у світі більше справедливості? Чи стало більше добра?». А Кузнецов відповів так: «Стало лише більше цинізму й жертв. Їх вимагають тупі політики, готові всю землю перетворити на „Бабин Яр”» [Кузнецов 2009: 193].

Зауважимо, що В. Стайрон, як прихильник південної традиції в американській літературі, сприймає часопросторовий ареал світу як «велику порожнечу» і «байдужу до людської істоти силу» [Цихановская 1985: 133]. Одні й ті ж події, доводив Дж. Стайнер, на різних континентах і різними людьми можуть сприйматися з різних позицій. Відлуння цих міркувань знаходимо і у книзі В. Стайрона: «Один з моментів, який я ніяк не можу досягнути, – пише він, – це зв'язок часів. У той час, коли більшість людських істот знищували – на польських фермах у двох милях відтіля, чи у Нью-Йорку в п'яти тисячах миль звідти – люди спали чи їли, чи йшли у кіно, чи займалися коханням, чи з тривогою думали про візит до дантиста» [Styron 1992: 295].

Це зауваження накладається і на історико-соціальний чинник, пов'язаний з розвитком США у ХХ столітті. Для американців, хоча вони і брали участь у Другій світовій війні, то була «війна інших» – наприклад, війна Європи з СРСР. Велика війна, що точилася на чужій землі, була для них «чужою бідою». У контексті сказаного стає зрозумілим, чому Стінго не мав уяви про табори смерті й сам Освенцім: «я абсолютно нічого не знав ні про Аушвіц, ані про концтабори та масові вбивства в Європі, і навіть не так вже й багато чув про нацистів. Для мене ворогом у цій світовій війні були японці, і я абсолютно нічого не знав про горе, про смертельні, затягнуті сірим туманом місця з такими назвами, як Аушвіц, Треблінка, Берген-Белзен» [Styron 1992: 235]. Ця позиція «мого (малого) світу», екзистенційно уособленого буття звукує горизонти людства і розділяє людей навіть у їхній біді. Підкреслимо, що ця пронизлива думка теж стала провідним мотивом *Вибору Софі*.

У романі В. Стайрона, відчувши провину перед загиблими, Стінго робить висновок: «а чи не таким же було становище більшості американців та і більшості людських істот, що жили за межею тих земель, де панував жах нацизму?» [Styron 1992: 235]. Саме відчуття провини підштовхує молодого журналіста до важливого узагальнення: „усім нам” треба вислухати Софі, а, вислухавши, – зрозуміти Аушвіц» [Styron 1992: 240]. Таке бачення проблеми В. Стайрон називає «двома порядками паралельного досвіду». Це означає, що загаль-

ний вирок сучасникам виносить він, письменник, а підтверджує його ще й герой-наратор, кажучи про те, що американці, далекі від жахів концтаборів, так і не збагнули сутності цього кошмару. Чи можуть збагнути взагалі? На це питання В. Стайрон вважає за краще відповісти долею і вчинками свого героя. У *Виборі Софі* це не тільки Стінго, а й Натан Ландау. Отже, в Америці «щось чули про табори» [Styron 1992: 350]. Ця проблема здавалася «дуже абстрактною», «дуже чужою» [Styron 1992: 350].

Розуміючи, що сучасний читач все-таки не хоче занурюватися у подробиці тотального знищення людей, В. Стайрон знайшов свій спосіб ознайомити публіку з масштабами концтабірного звірства. Уникаючи детальних описів «технологій знищення», він намагається підсилити розповідь конкретними цифрами та свідченнями. Так, у творі наведені витяги з паперів коменданта концтабору Гесса, які вражають своєю педантичністю: «у газових камерах були знищені, а потім кремовані 2100 грецьких євреїв». Цю інформацію доповнює Софі: «але це було не рекордне число, оскільки масове знищення людей у Аушвиці продовжувалося; на другий рік під особистим наглядом Гесса було знищено набагато більше полонених угорських євреїв» [Styron 1992: 240]. Звернемо увагу на слово «омертвіння», використане як синонім до «вбивства» – спроби «прикрасити» та «пом'якшити» злочин завжди були ознакою нелюдських керівних систем.

Табір як такий та особливості перебування у ньому малий Толик Кузнецов відтворити не міг, бо сам там не жив. Але навіть зовнішні спостереження хлопця дають можливість уявити те, що відбувалося. По-перше, Бабин Яр став репетицією майбутнього геноциду «нижчих рас»: «Табір побудували у 1942 році над самою Яругою Бабин Яр... Для різноманіття, чи що, німці називали цей табір „Сирецьким”»; «до системи Бухенвальдів, Освенцимів і Дахау німці приходили не одразу, вони експериментували, й на території СРСР спочатку просто розстрілювали з кулеметів, лише потім... влаштували у Бабиному Яру „фабрику смерті”» [Кузнецов 2009: 221].

Важливою є думка А. Кузнецова про те, що суспільство, яке дозволяє собі такі «фабрики смерті», неодмінно деградує у морально-етичному плані. Так він дійшов до індивідуального тлумачення поняття культури. Звертаючись до традиційних її трактувань, запропонованих І.О. Ільїним, М.О. Бердяєвим і визначених «як сфера вільної самореалізації особистості», що передбачає «розвиток душевних багатств людини» [Кузнецов 2009: 90], він сказав про безумовний крах німецької культурної традиції. Його роздуми виглядають наступним чином.

Розвиток німецької філософської та культурної думки, її рівень, що на багато років залишався естетичним взірцем для країн світу, не давав приводу вірити в остаточне закріплення й торжество фашистської ідеології у самій Німеччині. Такий висновок підкріплюється у романі словами: «Старші люди розповідали: – Німці є різні, та на загал це культурні, порядні люди, це вам не дика Росія, це Європа – і європейська порядність» [Кузнецов 2009: 76]. Тим не менш, веде далі А. Кузнецов, в сучасній Німеччині здичавіння відбулося, і якщо це так, то про яку культуру йдеться? Він же виокремлює дуже важливу і значущу рису тоталітаризму – його подвійне політико-тоталітарне мислення. Воно, наприклад, демонструє себе в німецьких «агітках» – напередодні і під час

війни, пише А. Кузнецов. Там через кожний десяток слів вживалися слова «культура», «тисячолітня німецька культура», «велика німецька культура», «культурне оновлення світу», «уся культура людства залежить від успіхів германської зброї». Виходило – їхня культура «була у тому, що вони вивозили все дочиста з музеїв... шмагали по статуях, могильних пам'ятниках... от таке, виявляється, оновлення культури» [Кузнецов 2009: 164]. Тут би й зупинитися радянському авторові, але ні, німецьку «нову культуру» А. Кузнецов порівнює з «соціалістичною культурою», заради неї, каже він, «руйнували Десятинні церкви й закладали вибухівку під Успенські собори, засиляли до Сибіру вчених і труїли Горького» [Кузнецов 2009: 164].

Не обійшов увагою письменник і проблему руйнації класичного поняття гуманізму, що сформувався у культурі Відродження і мало подовження у філософії Нових часів. Якщо брати до уваги визначення Л.С. Балашова, то можна підтвердити: «гуманізм – це усвідомлена, осмислена людяність» [Балашов 2000: 30]. Але ще на початку ХХ століття, розмірковуючи про «сутінки богів», М.О. Бердяєв зазначав: «повернення до гуманізму вже неможливе» [Бердяєв 1969: 122], критик відчув, що у його час прагнення воцаріння Духу конфліктує з перевагами утробного земного буття. Якщо так, то озвіріння людства неминуче. Розвиваючи цю думку на тлі фашистської ідеології, А. Кузнецов кепкує: «Німецький гуманізм найвеличніший у світі, німецька армія найгуманніша, і все що вона робить – це лише заради німецького гуманізму <...> Тому що гуманізму у світі рівно стільки, скільки убивць» [Кузнецов 2009: 164]. Звернувшись, у свою чергу, до проголошеного радянською владою «соціалістичного гуманізму», він нагадує, що заради нього «ночами ганяли машини НКВС, убитих кидали до Яруги з вікон Жовтневого палацу, а Сибір забудували містами-концтаборами» [Кузнецов 2009: 164]. Узагальнюючи сказане про псевдогуманізм новітніх часів, А. Кузнецов застерігає: «Бабин Яр – ось правдивий символ і культур ваших, і гуманізмів» [Кузнецов 2009: 165].

Що ж до американця В. Стайрона, то Освенцім у його романі врешті-решт стає «раковою пухлиною» та хворобою, яка зводить з розуму людей і здатна перетворити любов на божевільні марення. Розмірковуючи про причини клоунади-загибелі Софі і Натана, про причини бажання смерті цієї пари, Стінго дійшов висновку: «Чи не став Аушвіц нездоланною перешкодою на шляху такої всепоглинаючої любові, неначе якась ракова пухлина у крові людства? Чи не змінив він саму природу любові... у світі, який дозволив існування Аушвиццю?» [Styron 1992: 560-561]. Зазначимо, що для підтвердження цієї думки В. Стайрон додатково використовує дослідження американського професора-теолога Р.Л. Рубенстайна (R.L. Rubenstein), який у праці *Підступність історії: Масові вбивства та майбутнє Америки* визначає табори як *нову форму людського суспільства*, створену нацистами. Наприкінці свого дослідження автор робить висновок, що «табори являли собою куди більшу загрозу людству, ніж якби вони існували лише для масових вбивств. Центр винищення може видавати лише трупи», а от суспільство – «створює світ живих мерців» [Rubenstein 1975: 97].

Можем зробити висновок, що модель світу, в якому є місце війнам, концтаборам та Голокосту, звичайно ж, буде мало схожою на Античну чи Ренесансну

модель гармонійного і безмежного світу. Світ, де живуть герої вивчених творів, лякає протиріччями, дискомфортом, у яких гармонія вже сприймається тільки високою мрією і утопією. Таке відчуття світу і себе у ньому дає підставу називати означену модель «*травматичною*». Твори А. Кузнецова та В. Стайрона, доповнюючи один одного, дають уявлення про підгрунття трагедії «втраченої гармонії» і «світу як хаосу». Голокост і геноцид, які слід сприймати тільки у статуті варварства ХХ століття, виростають на тлі *тоталітарних режимів*. У Росії цьому сприяв сталінський соціалізм, у Німеччині – гітлерівський націонал-фашизм. Так мотив Голокосту був вилетений у канву російських творів про війну, концтабори і свободу. Американський письменник В. Стайрон сприймає трагедію Голокосту і фашизму як варіант *проблеми рабовласництва*, завжди орієнтованого на приниження людини і наругу над її правом почуватися вільною незалежно від кольору шкіри, релігійних уподобань та расового статусу.

Бібліографія

- Балашов Л., 2000, *Тезиси о гуманизме*, „Современный гуманизм: Документы и исследователи”, № 2 (14), с. 30-36.
- Бердяев Н.А., 1969, *Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы*, Париж.
- Будний В., 2008, *Порівняльне літературознавство*, Київ.
- Васильева С., 2001, «*Невозвращенец*» А. Кузнецов, Москва, 2000.net.ua/2000/aspekty/zhizn/35598 (17.11.2013).
- Кузнецов А., 2009, *Бабин Яр*, Київ.
- Лімборський І., 2011, *Межі національної ідентичності: зістріч «свого» і «чужого» в художній свідомості як проблема художнього перекладу*, [в:] *Літературна компаративістика: збірник статей*, Київ.
- Литература США в 70-е годы XX века*, 1983, Москва.
- Лучников А., 1999, *Пропаший шестидесятник. Почему не любят вспоминать о писателе Анатолии Кузнецове?*, Тула, www.ng.ru/style/1999-11-13/16_lost.html (17.11.2013).
- Наливайко Д.С., 2006, *Теорія літератури й компаративістика*, Київ.
- Раковский М., 2006, *Загадка Анатолия Кузнецова*, ami-moy.narod.ru/A367A367-041.html (17.11.2013).
- Свербілова Т., 2011, *Іміджі та міражі радянського літературного проекту (випадок Миколи Куліша в світлі мета-іміджів)*, [в:] *Літературна компаративістика: збірник статей*, Київ.
- Цехановская Л., 1987, *Экзистенциальный аспект творчества У. Стайрона*, „Ученые записки Тартуского ун-та”, Тарту.
- Цехановская Л., 1985, *Южная литературная традиция в творчестве У. Стайрона*, „Ученые записки Тартуского ун-та”, Тарту.
- Craine J.K., 1984, *The Root of All Evil: The Thematic Unity of William Styron's Fiction*, South Carolina UP.
- Rubenstein R.L., 1975, *The Cunning of History: Mass Death and the American Future*, New York.

Styron W., 1992, *Sophie's Choice*, New York.

Steiner W., 1982, *The colours of rhetoric: Problems in the relation between modern literature and painting*, Chicago.

Summary

Bezhan Helen Genocide in American-Russian comparative discourse (W. Styron *Sophie's Choice* A. Kuznetsov *Babi Yar*)

Studying W. Styron's (*Sophie's Choice*) and A. Kuznetsov's (*Babi Yar*) texts allowed to find common and different interpretation of the war events and the Holocaust by American and Russian writers of the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century. It is proved that by documenting events as they are in the A. Kuznetsov's novel, literature goes to the use of the war's motif, concentration camps and the Holocaust in the image of the totalitarian regime and ideology of racism. In American literature the same was done by W. Styron. But if the Russian writers, denouncing dictatorships of Hitler and Stalin interpreted the nightmare of war and the Holocaust as a tragedy of the country, the U.S. preferred the strategy of initial acquaintance with the facts of "unknown war" to enhance the story on a modern theme.

Works by A. Kuznetsov and B. Styron, complementing each other, give an idea of the foundation of the tragedy of "lost harmony" and "the world as chaos". Holocaust and genocide that should be taken only in the charter barbarism of the twentieth century, growing against totalitarian regimes. But if the work of the Russian writer is shown in the context of the Stalinism events, then American writer perceives the tragedy of fascism as a variant of the problem of slavery.

Key words: *Holocaust, war, Stalinism, fascism, racism, concentration camp*